

УДК 316.74:2

*М.Паращевін,
кандидат соціологічних наук*

ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЙНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті аналізується проблема потенціалу релігійних цінностей/норм та релігійних організацій як регуляторів соціальної поведінки. Визначено суспільні умови, які визначили регулятивні можливості релігії в минулому. Проаналізовано, в яких сферах та яким чином регулятивна функція релігії може реалізовуватись у сучасних суспільствах.

Keywords: *religion, regulation of social behaviour, religious organizations, religious values and norms.*

Ключові слова: *релігія, регуляція соціальної поведінки, релігійні організації, релігійні цінності та норми.*

Ключевые слова: *религия, регуляция социального поведения, религиозные организации, религиозные ценности и нормы.*

Кожне суспільство, а також окремі його складові – інститути, групи тощо потребують постійної регуляції, оскільки невпинно відбуваються процеси, які загрожують їх цілісності та стабільності. Тому й виникає потреба в регулярному здійсненні певних дій, спрямованих на впорядкування цих процесів і організацію соціальної структури відповідно до вимог збереження її цілісності (причому “збереження” тут не обов’язково означає незмінність; іноді для збереження цілісності й відтворення стабільності необхідні саме певні системні зміни). Частково ця поведінка регулюється свідомо, цілеспрямовано, частково самоорганізаційно (тоді говорять про саморегуляцію).

Регуляція соціальної поведінки на сьогодні здійснюється багатьма соціальними інститутами, зокрема такими, як держава, право, родина, освіта. Одним із найважливі-

ших регулятивних інститутів у минулому була релігія, яка брала участь у регулюванні всіх основних сфер суспільного життя: політики, економіки, культури. Зокрема, релігійні організації освячували силою вищого авторитету існуючий політичний лад (згадаємо трансльовану християнськими церквами ідею, що “будь-яка влада є від Бога”, яка зменшувала протестні та реформістські настрої в суспільстві). Економічна діяльність заборонялася або санкціонувалася на основі саме релігійних приписів: тут можна згадати заборону католицькою церквою та ісламом лихварського відсотка і аналізовані М.Вебером та його послідовниками факти стосовно впливу тих чи тих релігійних вчень на здатність до активної економічної діяльності.

Тому гіпотеза, що релігія існує задля контролю за людською поведінкою, є однією з найдавніших у науковому вивченні релігії. Як соціальний регулятор релігію розглядали ще засновники соціології релігії Е.Дюркгейм та М.Вебер. Наприклад, за Е.Дюркгеймом, однією з латентних функцій релігії було те, що такі її складові, як міфи та ритуали забезпечували колективні почуття суспільної єдності [1], а М.Вебер звертався до релігії як до джерела системи цінностей, що визначають соціальну організацію [2].

Проте від Нового часу і до сьогодні спостерігався занепад суспільної ролі релігії; вона дедалі більше відходила на другий план порівняно зі світськими світоглядами, моральними та правовими нормами, впливами держав. І ті ж самі Е.Дюркгейм та М.Вебер, підкреслюючи регулятивний потенціал релігії, вважали, що цей потенціал наявний переважно в релігіях минулих часів. Щодо свого часу (початку ХХ ст.) вони були переконані, що релігія вже не є тією силою, яка підтримує західний економічний та політичний лад, а ті функції, які вона виконувала раніше, переберуть на себе інші інститути. У середині ХХ ст. однією з найпоширеніших теорій стосовно нинішнього стану та майбутнього релігії була теорія секуляризації

[3, с. 271–325], згідно з якою релігія поступово втрачатиме свою соціальну роль та вплив, перетворюючись майже виключно на особисту справу окремих людей. Тож і регулятивні можливості релігії мали б сходити нанівець.

Але кінець ХХ – початок ХХІ ст. явив низку фактів, які поставили цю теорію під сумнів. Зокрема, у нашій країні, після тривалого періоду “державного атеїзму”, відбулося відродження як організаційної, так і особистої релігійності (принаймні зовнішньої, формальної). На сьогодні в науковому світі немає одностайності щодо того, втрачає релігія в нинішніх постіндустріальних суспільствах, зокрема в українському, свою соціальну (а відповідно і регулятивну) роль чи зберігає її (а якщо зберігає, то якою мірою). Тому є потреба в додатковому аналізі цього питання.

Одразу зауважимо, що звернення до цієї проблеми зумовлено тим, що в релігіях регулятивна функція, безперечно, є засадничою (оскільки будь-яка релігія є, зокрема, сукупністю правил, яких треба дотримуватися, та організаційних структур, які стежать за їх дотриманням). Проте реалізація такого потенціалу залежить від зовнішніх стосовно релігії обставин, а саме від усього комплексу соціальних та суспільних відносин. Здатність релігії (і релігійних організацій, і релігійних вчень) виконувати регулятивну функцію не лише на рівні окремих віруючих, а й великих груп, широких мас населення не є постійною величиною і залежить від міри поширеності та впливовості релігії в суспільстві, особистісної інтеріоризації релігійних вчень. Тому для з’ясування того, чи реалізується регулятивний потенціал релігій у сьогоденні потрібно виділити ті регулятивні моменти, які протягом існування людства проявлялися з більшою чи меншою силою, з більшою чи меншою ефективністю, і оцінити здатність цих факторів діяти в сучасних умовах.

Отже, метою статті є оцінка потенціалу такого соціального інституту, як релігія як регулятор соціальної поведінки в українському суспільстві. Завданнями статті є

виокремлення тих складових релігії, які давали змогу їй у минулому бути соціальним регулятором, з'ясування того, за яких соціальних умов ці складові були здатні виступати регуляторами, аналіз того, які саме складові здатні бути регуляторами соціальної поведінки у сучасному суспільстві. Об'єктом нашого дослідження є релігія як соціальний інститут суспільства (в єдності її організаційної та ціннісно-нормативної складових), предметом дослідження є здатність релігії регулювати соціальну поведінку в сучасному українському суспільстві.

Як зазначається у науковій літературі з релігієзнавства, регулятивна функція полягає в тому, що “за допомогою певних ідей, цінностей, установок, стереотипів, думок, традицій, звичаїв, інститутів здійснюється керування діяльністю і відносинами, свідомістю та поведінкою індивідів, груп, спільнот” [4, с. 300]. Отже, тут проглядається виділення двох основних складових релігії, які можуть здійснювати регуляцію соціальної поведінки: ціннісно-нормативної та організаційної (причому акцент явно робиться на ідеях, цінностях, думках, традиціях).

З такою думкою можна загалом погодитися. Дійсно, якщо підходити до релігії з погляду її здатності до регулювання суспільних відносин та соціальної поведінки, то здійснювати таку регуляцію вона може лише через ідеї/цінності (через увесь комплекс цінностей, норм, правил, вимог, ідей, які мають релігійне обґрунтування) та через організаційну складову (жрецтво, церкви, секти тощо), через їх активність. Тож спробуємо проаналізувати регулятивний потенціал релігії саме з цих двох аспектів.

Одразу потрібно зазначити, що регуляція соціальної поведінки може бути прямою (коли регулювання здійснюється через “офіційні” накази, розпорядження, примус або його погрозу) і непрямою (коли соціальна поведінка регулюється через формування в процесах соціалізації та виховання внутрішніх переконань, уявлень про правильне і неправильне, припустиме і неприпустиме, внутрішньої впевненості в тому, що щось має бути зроблено певним

чином). Тож і стосовно регуляції з боку релігії так само можна окремо розглядати пряму (зовнішню) і непряму (внутрішню, латентну) регуляцію. Хоча зрозуміло, що ці дві складові регуляції є тісно переплетеними і розділяються нами лише з метою досконалішого аналізу. Адже імперативні вимоги, що їх висувають релігійні організації, у випадку глибокої їх інтеріоризації людьми, перетворюються на засоби непрямої регуляції, а всілякі норми та цінності, прищеплені свідомості віруючих, підтримуються та посилюються засобами прямої регуляції (наприклад, загрозою покарання від вищих сил у цьому або потойбічному житті).

Ціннісно-нормативна складова релігії здійснює якраз непряму (латентну) регуляцію поведінки окремих людей та соціальних груп, формуючи та підтримуючи глибинні інтенції та заборони (табу), освячені вищим авторитетом священного, з якими віруючий співвідносить свою поведінку. А от релігійні організації пов'язані як із прямою регуляцією (коли вони мають безпосередню владу і каральний апарат, або ставлять імперативні вимоги перед тими, хто від них залежить, морально заохочуючи або караючи за порушення цих вимог), так і з регуляцією непрямою (коли вони використовують свої ресурси для підтримки в широких масах певних ідей, що визначають способи та форми соціального життя, виступаючи засобом легітимації цих ідей).

Причому можна відмітити, що та регуляція, яку здійснюють релігії, не обов'язково безпосередньо пов'язана із власне релігійними вченнями. Адже релігія підтримує не лише ті цінності та норми, які є даним Богом вченням про те, як влаштований світ та якими мають бути взаємини між людьми, а й ті цінності, норми, правила та вимоги, які лише опосередковано є релігійними, а скоріше виступають як релігійна санкція для звичайних мирських умов нормального співжиття. І це стосується як власне змісту цінностей та норм, так і діяльності релігійних організацій, які чималу частину свого часу та ресурсів спрямовують на таку діяльність, що не є власне релігійною.

Також важливим моментом є те, що як пряма, так і непряма регуляція соціальної поведінки з боку релігії може стосуватися осіб та груп, що належать до цієї релігії, поділяють її вчення та цінності, а також і нерелігійних членів суспільства (створюючи певні морально-психологічні або навіть юридичні умови для спрямування поведінки невірних у потрібному напрямі).

Отже, релігія здатна виступати регулятором поведінки через трансльовані нею цінності та норми, тобто здійснювати непряму (латентну) регуляцію. Що ж зумовлює здатність цих ціннісно-нормативних комплексів до соціальної регуляції?

По-перше, могутність ціннісно-нормативної регуляції з боку релігій у минулому зумовлювалась тим, що вони володіли монополією на ідеологію, ідейно-світоглядні комплекси, обґрунтування ціннісно-нормативного порядку; духовенство виступало одноосібною ідеологічною силою суспільства. Відповідно саме духовенство контролювало виробництво і підтримку колективних цінностей.

По-друге, за умов слабкості (або повної відсутності) національної ідентичності релігія виступала однією з основ ідентичності індивідів і груп; вона давала відповідь на запитання “Хто я?”, “Хто ми?”. І це також підсилювало її регулятивну силу, оскільки відхід від своєї релігії перетворював людину на невідомо кого, маргіналізував її, вів до втрати ідентифікаційних орієнтирів.

По-третє, дуже велике значення мало те, що система освіти в багатьох давніх суспільствах була суто в руках релігійних організацій. А через систему освіти відбувалася трансляція та закріплення релігійних цінностей.

Не менш, а може навіть більш важливим регулятором соціальної поведінки протягом історії людства були релігійні організації (в різних своїх формах). Як і будь-які інші формальні організації, релігійні організації передусім певним чином спрямовували поведінку тих людей, які перебували під їх владою або визнавали їх авторитет. Причому в минулому їхня влада була безпосередньою, пря-

мою; релігійні організації були тісно вплетені в структуру суспільного управління. Представники духовенства належали не лише до духовно-ідеологічної, а й до політичної еліти. Так було в Стародавньому світі, де жрецтво активно впливало на політику, законодавство або саме було політичними лідерами. Так було в середні віки в Західній Європі та на теренах Росії та України, де католицька та православні церкви були одними з найбільших землевласників, а вищі церковні ієрархи були водночас великими феодалами, з прямою владою над населенням. Відповідно релігійні організації у своєму регулятивному впливі були всеосяжними, оскільки могли напяму регулювати та контролювати поведінку як своїх вірних, так і тих людей, які не належать до даної релігії або взагалі були атеїстами (так само як тепер громадянин однієї держави, знаходячись на території іншої держави, підкоряється законам та регуляції останньої).

По-друге, релігійні організації виступали відправниками культових дій, які є доволі важливими для регуляції емоційної сфери людини. Адже релігійні ритуали стимулюють певні типи прояву емоцій, зокрема ті, що пов'язані із почуттями єдності та близькості людей між собою.

По-третє, суспільні громади в минулому існували переважно як релігійні громади. Відповідно ці релігійні громади виступали референтними групами для членів суспільства, до думки яких ці члени мали прислухатися, якщо не бажали залишитися в ізоляції. І тут вирішальною обставиною було те, що ті чи інші релігійні організації (православна чи католицька церква) володіли, так би мовити, "монополією на релігію". Тобто ідеальним вважався стан, коли все населення однієї держави чи області належали б до однієї церкви. А за таких умов значно посилюються можливості регуляції поведінки через загрозу суто церковних покарань, наприклад відлучення від церкви, що в умовах середньовіччя для простої людини означало соціальну ізоляцію.

Нарешті, релігійні організації були тими акторами, які підтримували існуючі релігійні (а водночас і загально-

суспільні) цінності та норми або створювали нові (оновлюючи канони своїх вчень).

Отже, можна підсумувати, що в принципі релігії здатні брати участь у регуляції соціальної поведінки через:

– ціннісно-нормативні комплекси, регулятивні можливості яких залежать від міри їх поширення та сприйняття широкими масами населення та елітних груп (що своєю чергою зумовлюється мірою монопольного становища цих комплексів у культурно-ідеологічній сфері, мірою контролю релігії над системою освіти; місця релігійної ідентифікації в самоідентифікації окремих людей та груп);

– діяльність релігійних організацій (які здатні здійснювати регулюючу функцію через пряму світську владу, організацію та підтримку різноманітних ритуальних дій, формування і трансляцію цінностей та норм, що стосуються організації суспільного життя, роль релігійних громад як референтних груп).

Тепер, виділивши ті умови, в яких регулятивна роль релігії була найбільш суттєвою, спробуємо порівняти ці умови з тими, які існують у наш час. За такого порівняння ми дійдемо висновку, що як організаційні, так і ціннісно-нормативні можливості релігійної регуляції соціальної поведінки в сучасному світі значно звузилися.

Якщо поглянути на релігійні організації, то їх регулятивний потенціал у нашій країні стає малопомітним унаслідок втрати прямої світської влади. Сьогодні церкви та інші релігійні організації не мають безпосередніх владних повноважень (оскільки існує державний суверенітет як виключне право держави на здійснення влади на своїй території) і повинні діяти в межах світського законодавства, що дуже зменшує їхні можливості у здійсненні прямої регуляції поведінки населення, залишаючи їм лише моральні покарання та заохочення.

Також для релігійних організацій значно скоротилися можливості непрямої регуляції поведінки навіть своїх вірян, унаслідок зникнення монополії на релігійному полі однієї церкви. Останній факт значно скорочує репресивні

можливості релігійних організацій, оскільки, будучи невдоволеним однією з таких організацій або будучи вигнаним з цієї організації, віруючий може звернутися до іншої організації (скажімо, вірний Української православної церкви Московського патріархату може перейти до Української православної церкви Київського патріархату або Української автокефальної православної церкви), або взагалі стати одним з “просто віруючих”, без належності до певної церкви, певного приходу.

Водночас певні можливості як прямої, так і непрямой регуляції у релігійних організацій усе ж зберігаються. Зокрема, останні залишаються інституційними гравцями на політичному полі, здатними впливати на політичну сферу суспільства. Релігійні організації можуть делегувати своїх представників до виборчих органів влади (періодично відбуваються сплески такої активності, останній з яких спостерігався під час виборів до місцевих органів влади 2010 р.) або використовувати свій авторитет для тиску на найвищих посадовців (Президента, прем'єр-міністра, міністрів), або намагатися впливати на волевиявлення населення на виборах різного рівня шляхом прямої чи непрямой підтримки певних політиків. Проте останнє не схвалюється більшістю населення нашої країни. Зокрема, за даними репрезентативного опитування населення України 2008 р. у рамках міжнародного проекту ISSP, лише близько 7% респондентів не погодилися з вимогою, щоб релігійні лідери утримувалися від спроб впливати на те, як люди голосують під час виборів, тоді як близько 77% висловили згоду з такою вимогою [5].

Певне регулятивне значення може мати позиція авторитетних церков щодо нагальних суспільних проблем. Церква загалом та її окремі представники зокрема можуть висловлювати своє ставлення до проблем малозабезпечених, безробіття, давати оцінки тих чи тих дій влади, висловлювати свою позицію щодо реалізації соціальної справедливості. І такі оцінки та висловлювання можуть впливати на позицію певної частини населення. Звичайно,

залишилась згадувані можливості емоційної регуляції через культово-ритуальні дії, проте і тут можна очікувати її зменшення.

Щодо можливостей регуляції з боку ціннісно-нормативних комплексів релігій можна сказати, що вони залежать від міри сприйняття широкими масами тих цінностей, що їх транслюють релігійні організації або окремі релігійні особи. Тобто залежать від того, яке місце у світогляді людей посідають релігійні вчення, догмати. А релігійний світогляд на сьогодні перестав бути домінуючим. Переважна більшість навіть віруючих осіб у формуванні уявлень про фізичний світ та фізичні закони більше звертається до досягнень науки; наукові істини заміняють істини релігії. І такий ухил суспільної свідомості не можуть ігнорувати навіть релігії. Вступаючи в суперечку з атеїстами, віруючі шукають *раціональні* аргументи і звертаються до досягнень тієї ж таки науки, лише пропонуючи інше тлумачення отриманих наукою даних. Для переконання невіруючих у правдивості біблійних сюжетів посилаються на дані археологічних розкопок та нові відкриття фізиків і хіміків. Якщо раніше за розрадою і порадою в складних життєвих ситуаціях люди йшли до священників, то тепер йдуть до психологів. Відповідно зазначений вище фактор ідеологічної монополії релігії вже відсутній, і релігійні цінності та норми (або світські цінності та норми, які легітимуються та підтримуються релігією) змушені на рівних конкурувати з іншими цінностями.

Така втрата релігійними цінностями і нормами соціальної та суспільної ролей, мабуть, пов'язана із тим, що релігія в сучасному світі перетворилася на одну зі сфер життя. Протягом більшої частини історії людства релігія була органічною складовою життя. Бути релігійним було так само природно, як дихати; про це не думали. Насправді, прив'язка релігії тих часів до чогось потойбічного, надприродного є аналітичною абстракцією. Для людей давнини ті чи інші дії божеств чи духів були так само природними і відчутними, як тепер є електрика чи комп'ютер.

Сьогодні ж релігія стала однією з рядових складових життя, яка сприймається відокремлено від інших. У результаті вона починає піддаватися особистісному моделюванню; віруючі починають самостійно вирішувати, які складові релігійних учень сприймати, а які вважати застарілими чи неправильними.

Релігія як засіб ідентифікації відійшла на другий план. Переважаючою ідентифікацією стала ідентифікація національно-державна, тоді як релігія сприймається більше як особиста справа. Наприклад, у репрезентативному опитуванні “Омнібус–2009”, що його проводив Інститут соціології НАН України (кількість опитаних – 1799 осіб), відповідаючи на запитання “Як би Ви пояснили для себе слово “наші”?”, лише 10,6% обрали варіант “люди одного зі мною ставлення до релігії”.

Регуляція соціальної поведінки через систему освіти для релігій також на сьогодні значною мірою нівельована. Освітні програми базуються переважно на принципі нейтральності щодо релігії, освіта є майже цілком світською. Хоча нині релігійні організації й намагаються змінити такий стан, домагаючись запровадження уроків духовності та історії релігії.

Проте певні регулятивні можливості ціннісно-нормативної складової релігії залишаються. Зокрема, є дані досліджень психологів, які свідчать, що навіть у нашому секулярному світі релігія може бути елементом внутрішньої саморегуляції. Зокрема, американські дослідники М.Маккалоу (M. McCullough) і Б.Віллобі (B. Willoughby) обґрунтовують твердження щодо того, що релігія контролює поведінку непрямо, полегшуючи самоконтроль та саморегуляцію [6]. Можна припустити, що зазначені цими дослідниками факти мають місце не лише за кордоном, а й у нашій країні. Також, напевно, частково зберігається роль релігійних цінностей у регулюванні фертильної поведінки. Адже, напевно, для деякої частини населення засудження з боку церков таких дій, як аборт або контрацепція є значущими. Тож можна висловити гіпотезу,

що ціннісно-нормативні комплекси, що їх транслює релігія, і сьогодні певною мірою здатні посилювати дію прийнятих у суспільстві соціальних норм.

Також потрібно відмітити, що є особливості в мірі регуляції поведінки віруючих залежно від того, є вони членами давніх, “традиційних” церков чи належать до нових релігійних об’єднань. У останніх контрольо-регулятивний вплив релігійних організацій є значно потужнішим, ніж у традиційних церквах (настільки потужним, що нові релігійні організації часто звинувачують у тоталітаризмі та “зомбуванні”).

Таким чином, можна зробити висновок, що можливості релігії в регуляції соціальної поведінки на сьогодні порівняно з доіндустріальним періодом значно скоротилися. І пов’язано це, зокрема, із загальним зменшенням обсягів такої регуляції. Вже немає дрібної регламентації повсякденної поведінки; триумфуючий індивідуалізм примусив суспільство рахуватися з прагненнями окремих людей, менше звертатися до їх особистого життя (не регламентується, що можна їсти та пити, з ким дружити та створювати родини, вірити в існуючі релігійні вчення чи бути атеїстом). Водночас відбувся перерозподіл регулятивної функції між релігією та іншими соціальними інститутами. Регулятивні складові релігії перебрали на себе інші інститути, головним чином, інститути держави, права та освіти. Якщо раніше релігія була в регуляції домінуючою, а держава, право, родина та освіта – підлеглими, то тепер ситуація змінилася протилежно.

Але в окремих сферах релігійна регуляція ще залишається дієвою. Регулятивна сила буде притаманною релігії до тих пір, поки існуватимуть люди, які поділяють їх віровчення. У релігії завжди міститиметься певна внутрішня (непряма) регулятивна сила, оскільки в її вченні завжди будуть присутні вказівки, що можна і чого не можна робити. Причому на відміну від подібних імперативів, що мають світський характер, релігійні імперативи обґрунтовуються волею вищих сил (нескорення яким веде до су-

ворого покарання не лише в цьому житті, а й у вічності). А це означає, що цілком можливою є ситуація повернення релігії своєї масштабної регулятивної ролі.

Література

1. Дюркгейм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемічна система в Австралії / Е. Дюркгейм. – К. : Юніверс, 2002. – 424 с.
2. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К. : Основи, 1994. – 261 с.
3. Вілсон Б. Соціологія релігії / Б.Вілсон. – К. : Акта, 2002. — 344 с.
4. Яблоков И.Н. Религиоведение : учеб. пос. / И.Н.Яблоков. – М. : Гардарики, 2004. – 317 с.
5. Паращевін М. Релігія та релігійність в Україні / М.Паращевін. — К. : Ін-т політики, Ін-т соціології НАН України, 2009. – 68 с.
6. Michael E. McCullough and Brian L. B. Willoughby Religion, Self-Regulation, and Self-Control: Associations, Explanations, and Implications // Psychological Bulletin, 2009. — Vol. 135. — No. 1. — P. 69–93.